

ДО ПРОБЛЕМИ ЛЕКСИЧНОЇ НОРМИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У статті розглянуто сучасні тенденції літературної норми української мови. На основі аналізу мови сучасної преси, інших стилів літературної мови узагальнено основні напрямки лексичних змін.

Ключові слова: лексична норма, варіантність, синонімія словотворення.

Норма є об'єднувальним і зміцнювальним елементом складної структури літературної мови на всіх етапах її розвитку. Тому основною її ознакою є стабільність, яка спирається на традицію.

У періоди суспільних зрушень, на які особливо реагує лексична система мови, консерватизм літературної норми стає поняттям відносним. Починають діяти вимоги «гнучкої стабільності», визначені ще Празьким лінгвістичним гуртком¹. Особливо активізується *лексична варіантність*, тобто функціональне вживання різних виявів тієї самої сутності, видозміни того слова, що за будь-яких модифікацій залишається самим собою. Але, як вважає більшість лінгвістів (М. Жовтобрюх, С. Єрмоленко, О. Тараненко, К. Сербенська, Л. Струганець, В. Костомаров, К. Горбачевич та ін.)², явище варіантності є природним і невід'ємним атрибутом будь-якої літературної мови, рушієм розвитку її словотвірної системи. Хронологічно обмежена варіантність слова — це прямий наслідок історичного розвитку, еволюції мови, зміни мовних смаків. Тому варіанти слова маркуються насамперед за часовою шкалою (зникає — з'являється), потім з погляду критеріїв норми (нормативні — ненормативні) і лише після цього — із соціального і стильового боку. Явище варіантності зумовлює відкритість і гнучкість, смислове і формальне взаємопроникнення мовних елементів, неоднозначність способів вираження лексичного і граматичного значення. Проблема мовної норми і варіантності була об'єктом лінгвістичних досліджень ще з кінця

¹ Матезиус В. О необходимости стабильности литературного языка // Пражский лингвистический кружок. — М., 1987. — С. 381.

² Жовтобрюх М. А. Мова української періодичної преси (кін. XIX — поч. XX ст.). — К., 1970. — С. 3; Українська мова. Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej. — Opole, 1999. — С. 227; Тараненко О. О. Дієслово в контексті сучасних тенденцій до перегляду нормативних засад української літературної мови // Мовознавство. — 2006. — № 2–3. — С. 55; Сербенська О. А. Мова української преси: стан вивчення, проблеми, завдання // Зб. праць Наук.-дослід. центру періодики. — Л., 1993. — Вип. 1. — С. 192; Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм української літературної мови XX ст. — Тернопіль, 2002. — С. 12; Костомаров В. Г. Языковой вкус эпохи (из наблюдений над речевой практикой масс-медиа). — М., 1994. — С. 21; Горбачевич К. С. Вариантность слова и языковая норма. — Ленинград, 1978. — С. 6.

XIX ст. З того часу і поширилася думка про варіантність як надлишковість у парадигматиці мовної системи. Пор. у О. О. Потебні: «Мова зовсім не є таким цілим, в якому немає нічого надлишкового»³.

У період 20–30 рр. XX ст. проблему варіантності широко досліджують українські лінгвісти (праці О. Курило, М. Сулими, М. Гладкого, А. Кримського, І. Огієнка та ін.). Вони розцінюють надлишок у парадигматиці мовної системи як наслідок мовної еволюції, контакту літературної мови і діалектизмів, впливу різноманітних інтралінгвальних чинників. Підкреслюється і стилістичне навантаження варіантних форм лексичних одиниць: «...найменша фонетична зміна повинна надавати вислову нового відтінку»,— стверджує О. Курило⁴.

У 60-ті рр. в українській мовно-літературній практиці виникла дискусія про шляхи відбору лексичних варіантів та їх кодифікації (статті на сторінках газети «Літературна Україна», журналу «Україна» та інших видань Б. Антоненка-Давидовича, М. Пилинського, М. Гурійчука, О. Пономаріва, Є. Кирилюка, Г. Кочура). «Укладачам словників рекомендується добре знати основні лексичні, синтаксичні та фразеологічні норми, вміти розрізнити, що в тому чи іншому тексті є природне, органічне даній мові, а що штучно скальковане»⁵.

Динаміка літературної норми виразно простежується на матеріалі сучасної преси, оскільки інформаційний простір розширюється, і критерієм утвердження літературної норми в сучасному комунікативному просторі виступає мовна практика. Мова преси засвідчує паралельне вживання варіантів, їх розподібнення або зникання.

З погляду мовної норми найбільш репрезентативними є морфологічні суфіксальні варіанти, які виникають унаслідок широкого використання внутрішніх мовних ресурсів, залучення потенціалу словотвірних афіксів.

Функціонування дієприкметників на **-уч-ий (-юч-ий)** — дискусійна проблема останніх десятиліть — була об'єктом аналізу мовознавців ще XIX ст. Ця лексико-граматична категорія досі має різні визначення, кваліфікації й оцінки. Такі форми виникли в системі української мови ще в XIII–XIV ст. Помітне їх уживання в книжній писемній, а потім і в літературній українській мові (мові класиків української літератури, періодиці кінця XIX ст.)⁶. А. Ю. Кримський ще в 1905 р. твердив про невідворотний процес зникання таких штучних форм і про повну їх загибель⁷. О. Сиявський називав їх колишніми і такими, що вже зникли⁸. Надлишковими форми на **-уч-ий (-юч-ий)** вважала і О. Курило⁹. Як неоднозначний і складний кваліфікують їх статус у мові сучасні дослідники: «Складність полягає, зокрема, в тому, що ці дієприкметники є незаперечним фактом мови, але в багатьох випадках штучність, книжність їх досить виразна. Крім того, суттєвим фактором є те, що в ряді дієприкметників на **-чий** створюється немилозвучне нагромадження глухих шиплячих **ш** плюс **ч**, повторення **ч** тощо»¹⁰.

³ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике.— М. ; Ленинград, 1841.— Т. 4.— С. 142.

⁴ Курило О. Паралельні форми в українській мові, їх значення для стилю.— К., 1928.— С. 5.

⁵ Антоненко-Давидович Б. Спільно сіяти, спільно полоти // Літ. Україна.— 1965.— 5 берез.— С. 3.

⁶ Жовтобрюх М. А. Знач. праця.— С. 93.

⁷ Кримський А. Про нашу літературну мову // Літ.-наук. вісн.— Л., 1901.— Річник 4. Т. 16.— С. 40.

⁸ Сиявський О. Норми української літературної мови.— К., 1931.— С. 83.

⁹ Курило О. Паралельні форми в українській мові, їх значення для стилю.— К., 1928.— С. 12.

¹⁰ Морфологічна будова сучасної української мови.— К., 1975.— С. 175.

Існують у мові і власне українські продуктивні засоби словотворення. Це можна простежити у функціонуванні словотвірних варіантів *протестуючий* — *протестний*. *Протестуючий* (варіант закріплений літературною нормою 70–80-х рр.¹¹) сучасна літературна норма не рекомендує як штучний дублет. Останніми десятиліттями замість нього активно вживається варіант *протестний*. Останній утворено за допомогою поширеного в українському словотворі суфікса *-н-*: «Наше сьогодні не може обходитись без *протестного* електорату, який є невід’ємним складником демократичного розвитку суспільства» (УМ¹², 2008, 22 квіт.). Проте не в усіх контекстах можлива названа заміна. Варіант *протестуючий* — це дієприкметникова форма, що передає вихідне конкретне дієслівне значення і має традицію вживання в літературній мові: «До стін будинку УР (українського радіо. — Т. К.) на Хрещатику, 26 не прийшло жодної живої *протестуючої* душі» (ЛУ, 2008, 13 берез.).

Форми на *-уч-ий* (*-юч-ий*) утримуються часто через відсутність іншого словотвірного варіанта з тим самим лексичним значенням, напр.: *лікуючий лікар* (це значення можемо передати лише підрядною конструкцією: *лікар, який лікує*), *діючий завод* (немає відповідника), напр.: «Не можу не запитати про спиртзаводи. Важко зрозуміти, чому при тій кількості спирту, яку виробляє область, ми маємо єдиний *діючий* горілчаний завод?» (УМ, 2008, 24 квіт.). Функціональна активність зазначеного дієприкметника зумовлена існуванням у мові потенційно можливих спільнокоренових синонімічних прикметників з відмінними значеннями: *діяльний* — «той, який виявляє енергію, силу, завзяття, сповнений активної діяльності», пор. *діяльна людина, діяльний комітет*. Іншу лексичну сполучуваність мають прикметники *дійовий* і *дієвий* — «здатний робити вплив на що-небудь» (СУМ, II, 302) — *дієві заходи, дійова особа*.

На периферію мовного вжитку відходить дієприкметник *інтегруючий*, про що свідчать поодинокі приклади на зразок: «При цьому під час визначення пріоритетів акцент слід робити не на розвиток платформ, а на створення *інтегруючих* систем у галузі зв’язку, розвідки, систем уповільнення із максимальним розширенням технологічної участі української сторони» (ДТ, 2008, 8–14 берез.).

Таким чином, можна констатувати тотожність семантики слів *інтегруючий* та *інтегровальний*. Прикметник *інтегровальний* входить у літературну норму через мову ЗМІ і називає явища, які «самі інтегрують, діють як об’єднувальні чинники»: «*Інтегровальна* система передбачає ... обприскування не всього поля, а тільки його країв, зменшення доз отрутохімкатів і їх чергування на одних і тих самих площах» (ДТ, 2008, 8–14 берез.). Зауважимо, що сучасними лексикографічними виданнями це слово не кодифіковане, не має традиції вживання в літературній мові. Проте його словотвірна модель відповідає законам української мови, мовна практика засвідчує народження в ньому дещо відмінного лексичного значення, що свідчить про розширення синонімічного ряду, розвиток мови.

Віддієслівний прикметник *інтегрований*, утворений за допомогою продуктивного в українській мові суфікса *-н-*, має значення: «комплексний; той, що ґрунтується на об’єднанні», тобто той, якого інтегрували, який зазнав дії інтегрування, пор. *об’єднаний, об’єднувальний*. Помітне розширення лексичної сполучуваності слова: *інтегрована система управління, інтегрований метод, інтегроване навчання, інтегроване управління, інтегрований підсумок, інтегро-*

¹¹ Див.: Словник української мови : В 11 т.— К., 1970–1980 (далі — СУМ).

¹² Тут і далі застосовуємо такі скорочення періодичних видань: УМ — «Україна молода», ЛУ — «Літературна Україна», ГУ — «Голос України», ДТ — «Дзеркало тижня».

ваний антиінфляційний пакет. Такі вислови поширені в мові сучасної преси: «Систематологія — наука про складні системи — свідчить, що в разі розпаду чи дезінтеграції системи найбільш живучими системами є ті, що меншою мірою були інтегровані в цілісну систему і мали відносно автономний характер» (ДТ, 2008, 8 берез.). Віддієслівний прикметник *інтегрований* частково проникає і в мову художньої літератури: «Останнє відкриття, — *інтегрований* підсумок якого здійснила ЕОМ кілька годин тому, хоч він [Юрій] теоретично й був готовий до нього, потрясло й збентежило» (Ю. Бердник).

Аналіз мови газет засвідчує вживання спільнокореневих поняттєвих синонімів до слова *інтегрований* — відіменникових прикметників *інтегративний*, *інтеграційний*. Усі вони є засобами вираження особливостей загального поняття, тобто передають різні додаткові смислові відтінки.

Як засвідчують лексикографічні видання, слова *інтегративний*, *інтеграційний* не завжди диференціювались, тобто функціонували як варіанти. Лексичне значення, закріплене за словом *інтеграційний* «той, що стосується інтеграції, об'єднувальний», наявне і в слові *інтегративний*, пор.: *інтеграційний процес* і *інтегративний процес*, *інтеграційна роль* і *інтегративна роль*. Наприклад: «Нейтральний статус у принципі не відповідає сучасним світовим *інтеграційним процесам* і курсу України на входження у світове європейське співтовариство» (УМ, 1997, 18 лип.); «*Інтегративні процеси* Європи й Америки знаходять своє поширення і в країнах пострадянського простору» (ЛУ, 1998, 18 верес.).

Інтегративний (фіксується в словниках 90-х рр ХХ ст.) дедалі частіше позначає «суцільний, цілісний предмет або явище»: *інтегративна свідомість*, *інтегративна функція*, *інтегративна інформація*, *інтегративно-синтетичні тенденції*. Наприклад: «До головних цінностей ідеології консерватизму відносять *інтегративну свідомість* і традиційну мораль як основу збереження нації» (УМ, 2004, 19 квіт.); «... в умовах науково-технічної революції *інтегративно-синтетичні* тенденції в пізнанні світу реалізуються з особливою силою і виразністю» (ГУ, 2008, 21 верес.).

На прикладі спільнокореневих слів *інтегративний*, *інтеграційний*, *інтегрований*, *інтегрувальний* можна спостерігати розподібнення словотвірних варіантів, зміну їхнього мовного статусу. На цьому етапі розвитку літературної мови їх можна кваліфікувати як *поняттєві синоніми*, відтінки значення яких перебувають у тісному зв'язку з характером лексичної сполучуваності. Слово *інтегруючий* у цьому словотвірному ряді виявляється надлишковим.

На периферії мовного вжитку перебувають також дієприкметники *управляючий*, *тепловиділяючий*, натомість активізуються закріплені літературною нормою варіанти *керуючий* (також форма на *-юч-ий*), *теплопровідний*. Це свідчить про неможливість зникнення у цей період розвитку літературної мови форм на *-уч-ий* (*-юч-ий*), з одного боку, і про пошуки власне українських засобів вираження — з другого. Ці процеси виразно простежуються на матеріалі мови ЗМІ: «Проте, на думку *керуючого* партнера компанії Astapov Laneyers (Київ) А. Астапова, тепер у компанії немає юридичних шансів оскаржити дії ДКЦПФР, оскільки претензії до реєстратора занадто серйозні» (ДТ, 2008, 8–14 берез.), «Після відкриття комплексу відбулася прес-конференція директора Чорнобильської АЕС Ігоря Грамоткіна, на якій він повідомив про вивантаження останньої *тепловидільної* збірки активної зони третього енергоблоку ЧАЕС» (УМ, 2008, 24 квіт.).

Екстралінгвальні чинники у 50–80-ті роки ХХ ст. сприяли поширенню не лише форм дієприкметника на *-уч-ий (-юч-ий)*, а й на *-ущ-ий* (непродуктивна модель прикметникового словотворення). Ці тенденції відбилися в мові публіцистики, знайшли поширення і в художньому стилі. Однак не вийшли з ужитку і форми *-альк-, -лив-*, пор. у О. Гончара: «Коли він [Росовський] читав, то дивна річ, текст набрав у його вустах якогось мовби додаткового *значливого* змісту» («Берег любові»). У автора було право вибору, адже обидва варіанти — *значливий* і *значущий* були кодифіковані, але часто перемагало природне відчуття мови. Це й сприяє швидкому й безболісному поверненню слів, утворених за допомогою внутрішніх ресурсів мовної системи.

Поява нових реалій життя — це водночас пошук нових та активізація традиційних засобів вираження лексем і словотвірних моделей. Зокрема, сучасні різновиди побутової техніки, її елементи вимагають кодифікації потенційно можливих дієприкметників: *вбудовуваний* (у СУМі є лише *вбудований*), *вмонтовуваний* (у СУМі є лише *вмонтований*), *занурюваний* (у СУМі є лише *занурений*) та ін. Формант *-овуван-* чітко передає значення незакінченої дії: *вбудовувана* (*вмонтовувана*) *мікрохвильова піч*, *вбудовувана* (*вмонтовувана*) *поверхня плити*, *вбудовуваний* (*вмонтовуваний*) *холодильник*. Наприклад: «У магазинах мережі “Фокстрот” можна придбати пральні машини, газові та електричні плити, холодильники, *вбудовувані* холодильники з *вбудованою* морозильною камерою» (УМ, 2008, 1 листоп.). Такі дієприкметники можуть утворюватися лише від дієслів із значенням дії з акцентуванням її результату, неозначена форма яких визначена доконаним і недоконаним видом. Наприклад: *спростувати* → *спростований*, *спростовувати* → *спростовуваний*; *застосувати* → *застосований*, *застосовувати* → *застосовуваний*, *випробувати* → *випробуваний*, *випробовувати* → *випробовуваний* (усі ці форми зафіксовані в СУМі).

Дієприкметників із семантикою незавершеної дії в СУМі є всього шість¹³, але нові реалії сьогодення сприяють значному розширенню цього ряду. Їх функціональна активність зумовлена ще й тим, що вона спрямована на заповнення «ніш», поки що не освоєних номінативним фондом української мови, а не на заміну вже наявного в мові¹⁴.

У 90-ті роки ХХ ст. помітно активізувалися прикметники із суфіксом *-ов-*: *аеропортовий* (пор. *аеропортний*), *оперовий* (пор. *оперний*), *полюсовий* (пор. *полюсний*). Цих форм немає у Словнику української мови, їх не фіксує і «Словарь украинского языка» Б. Грінченка (К., 1907–1909). Проте деякі з них вжито у творах українських класиків, наприклад: «Пливли згадки про модних тенорів і баритонів, сопрано і контральто, критики модних опер і *оперових* будинків, вирази ентузіазму до голосів і для співацьких гонорарів» (М. Грушевський). Слово *оперовий* набуло статусу нормативного прикметника, оскільки кодифіковане сучасними орфографічними словниками¹⁵.

Зважаючи на багатозначність формантів *-ов-*, *-н-* у граматичній структурі прикметників, можна вважати потенційно нормативними й інші відсубстантивні прикметники із суфіксом *-ов-*: *аеропортовий*, *виставковий*, а також прикметники, які в СУМі мають ремарки *рідковживане* або *застаріле*: *парадовий* (пор. *парадний*), *смоловий* (пор. *смолистий*), *гранітовий* (пор. *гранітний*). Це слова з

¹³ Див.: Інверсійний словник української мови.— К., 1985.— С. 327.

¹⁴ Тараненко О. О. Нормативні тенденції в сучасній українській мові і явище варіантності // Українська термінологія і сучасність : Зб. наук праць.— К., 2007.— Вип. 7.— С. 33.

¹⁵ Див., напр.: Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики.— К. ; Ірпінь, 2003.— С. 673.

абсолютно нейтральною книжною семантикою, яку до 80–90-х рр. ХХ ст. ще передавав суфікс **-ов-**. Високий ступінь функціональної активності суфікса **-ов- / -ев-**, характерний для мови науки, виробництва, як засвідчують О. К. Безпояско і К. Г. Городенська, поступово згасає, і словотвірні моделі, у складі яких він наявний, набувають загального літературного вжитку¹⁶.

Мовна кодифікація розглянутих лексичних одиниць є лише питанням часу. Адже відомо, що її основними підставами є: 1) мовний узус (загальне і регулярне використання, відтворення певного способу вираження); 2) відповідність цього мовного вираження можливостям системи літературної мови (з урахуванням її історичних змін); 3) суспільне визнання і схвалення наявного мовного узусу. Входження в літературну норму нових словотвірних варіантів, синонімів, активізація потенційних граматичних, стилістичних ресурсів свідчать про життя і постійний розвиток мови.

T. A. KOTS

ON THE PROBLEM OF LEXICAL NORM

The thesis presents an analysis of contemporary tendencies of the literary norm Ukrainian language. Special attention is paid to the language of contemporary newspapers. The main trends of lexical changes have been generalised.

Key words: lexical norm, variation, synonymy of word-building.

¹⁶ *Безпояско О. К., Городенська К. Г. Морфеміка української мови.*— К., 1987.— С. 147.